

Արման Կիրակոսյան, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը (19-րդ դար – 1914 թ.), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, 400 էջ

Հետխորհրդային տարիներին, չնայած երկրում տիրող ճգնաժամային իրավիճակին, մեր գիտության որոշ ճյուղեր, այդ թվում պատմագիտությունը, առաջընթաց ապրեցին՝ շնորհիվ առանձին անհատների քրտնաջան աշխատանքի և նվիրումի: Ձևավորվեց մի նոր սերունդ, որի ներկայացուցիչները ստանձնեցին Հայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերը շոշափող հիմնախնդիրներին լուծում տալու պատասխանատվությունը: Վստահաբար կարելի է հավաստել, որ այդ սերնդի առաջատարներից է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ծառայության ակնառու դեմքերից Արման Կիրակոսյանը, որը գիտաքաղաքական հանրությանը հայտնի է իր պատմագիտական ծանրակշիռ ուսումնասիրություններով¹:

Թերևս նախորդ հետազոտությունների տրամաբանական շարունակությունն էր լինելու հայ-ամերիկյան հարաբերությունների խնդիրը, որի ուղղության մեկնարկը տրվել է դեռևս 2004 և 2007 թթ.², և սույն մենագրությունը դրա վկայությունն է: Որոշ վերապահումներով մեզ թույլ ենք տալիս պնդել, որ աշխարհասփյուռ հայության և Հայաստանի Հանրապետության համար պատմական և արդիական հույժ կարևոր խնդրակարգը սույն աշխատությամբ պատմագիտական պատշաճ ուղղություն է ստանում, ինչը նաև հնարավորություն կընձեռի ըմբռնելու պատմական անցյալը, հասկանալու ներկան և կանխատեսելու ապագան:

¹ Տե՛ս **Киракосян А.**, Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века), Ереван, 1990, **Կիրակոսյան Ա.**, Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ.-1914 թ.), Երևան, 1999 (տե՛ս նաև անգլերեն թարգմանությունը՝ **Kirakossian A.**, British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830 to 1914, Princeton, London, 2003), *նույնի՝* Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմության, Երևան, 2006, *նույնի՝* Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը: Պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք, Երևան, 2006, **Киракосян А.**, Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., Ереван, 2010.

² Տե՛ս **Kirakossian A.**, The Armenian Massacres 1894-1896: US Media Testimony, Detroit, 2004, *նույնի՝* Armenia-USA: Current Realities & Vision for Future, Yerevan, 2007.

Առաջին հայացքից աչքի է զարնում գրախոսվող մենագրության կառուցվածքը, որը տրամաբանական ներքին հյուսվածքով բաժանվում է փոխկապակցված երեք մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը, լրացնելով միմյանց, ծառայում է գլխավոր խնդրին: Առաջին՝ «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքականության սկզբունքները (1776-1914 թթ.)» գլուխը սույն աշխատության տեսական-մեթոդաբանական մասն է: Այստեղ հանգամանորեն լուսաբանվում է ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության ձևավորման և կայացման ժամանակաշրջանը հինգ պարագրաֆների շրջանակներում, որոնցում առանձնանում են ԱՄՆ «կնքահայր» Թոմաս Փեյնը, պատմագիտության, քաղաքագիտության և դիվանագիտության ոլորտներում քաջ հայտնի «Մոնրոյի վարդապետությունը», ռազմավարության ոլորտի այնպիսի հեղինակություն, ինչպիսին է ծովակալ Ալֆրեդ Մահանը: Հայրենական ընթերցողի համար պակաս նշանակություն չունի նաև ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության հարացույցը կազմող այնպիսի հասկացությունների ճշգրիտ փոխադրությունը, ինչպիսիք են Non-Interventionism՝ չմիջամտողականություն, American Continentalism՝ ամերիկյան կոնտինենտալիզմ, Isolationism՝ մեկուսացվածություն և դրանց միջոցով «պատմական իրականության» իրական բովանդակությունը ներկայացնելու հետևողական ձգտումը:

Այս համատեքստում աչքի է զարնում ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության մեթոդաբանական հիմքի ցուցադրությունը, որը քննարկվող պատմական ժամանակաշրջանում էական դեր է խաղացել ամերիկյան արտաքին քաղաքական գործունեության ուղղորդման, իսկ մեր օրերում՝ անցյալը հասկանալու առումներով: Ա. Կիրակոսյանը գրում է. «ԱՄՆ-ի 19-րդ դարի արտաքին քաղաքականությունն անվանում են նաև «ռեալիստական»՝ ազգային շահի պաշտպանությանը միտված քաղաքականություն, որը ժամանակի ընթացքում ենթարկվեց ձևափոխությունների և Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանում դարձավ «իդեալիստական» ու ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի անունով կոչվեց «Վիլսոնյան»: «Իդեալիստական ինտերնացիոնալիզմի» նոր ուղեգիծը նշանավորեց ԱՄՆ մուտքը համաշխարհային քաղաքականություն՝ աշխարհում խաղաղություն և ժողովրդավարություն ապահովելու նպատակով» (էջ 9): Ընդամին, հեղինակը ընթերցողին համոզում է առաջին գլխի ինքնուրույն նշանակության՝ ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության համալիր ընկալման տեսանկյունից: Այս հատվածը կարող է մասնավորապես օգտակար լինել ուսանողության համար:

Հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության տեսանկյունից, որը տվյալ ժամանակահատվածում հանդես էր գալիս Հայկական հարցի ցավագին էվոլյուցիայի տեսքով, էական նշանակություն ունի ԱՄՆ միսիոներական շարժման սկզբնավորման ու ծավալման պատմության վերլուծությունը: Տվյալ ժամանակաշրջանում այն ԱՄՆ կողմից ոչ միայն արժեքային որոշակի համակարգի արտահանումն էր Օսմանյան կայսրություն (ըստ այդմ՝ նաև հայկա-

կան միջավայր), այլն գործիքակազմ հատկապես այն օրերին, երբ ԱՄՆ-ը դեռևս չունէր արտաքին քաղաքականության ինստիտուցիոնալ լիարժեք կառույցներ: Այս ուղղության զարգացումը Ա. Կիրակոսյանը տեղավորում է «մշակութային իմպերիալիզմի» զարգացման շրջանակներում, որը ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության սկզբունքների իրականացման, աշխարհում երկրի ներկայության ու ազդեցության ապահովման միջոց էր:

Ընդ որում, դժվար է արժևորել միսիոններական շարժման իրողությունը օսմանահպատակ հայության շրջանում՝ դրա հակասականության բուն պատճառով: Այն պառակտում էր հայությանը միասնական ու ամբողջական օրգանիզմի՝ «հայկական միլիթի» շրջանակներում, որն ի վերջո հանգեցրեց «բողոքական միլիթի» ձևավորմանը: Սակայն միաժամանակ դժվար է չգնահատել կրթական-մշակութային այն դերը, որը նա խաղաց արևմտահայության քաղաքակրթական առաջընթացում: Միսիոներները հայության առանձին հատվածներին օժանդակություն ցուցաբերեցին հայկական գանգվածային կոտորածների և Մեծ եղեռնի ժամանակ որոշակի ու շոշափելի ասպարեզներում: Ըստ այդմ՝ հակված ենք այդ շարժումն առհասարակ գնահատել ամերիկահայ պատմաբան և աստվածաբան Լևոն Արփիի տեսանկյունից, ըստ որի՝ «Ամերիկյան խորհրդի» առաքելությունների քաղաքականությունն ուղղված էր հայերի շրջանում ոչ թե հավատափոխություն իրականացնելուն, այլ «ավետարանչական գաղափարներ և իդեալներ» պատվաստելուն՝ առանց կտրելու նրանց ազգային եկեղեցուց (էջ 67):

Սակայն, ինչն օրինաչափ էր և սպասելի, արևմտահայ հասարակության ճնշող մասը առհասարակ և մասնավորապես հայ առաքելական եկեղեցին ոչ միայն կասկածամտությամբ, այլև թշնամանքով ընդունեցին միսիոներների գործունեությունը «հայկական միլիթում»: 1844 թ. պատրիարք ընտրված Մաթևոս Բ Չուխաճյան Կոստանդնուպոլսեցին 1846 թ. հայ բողոքականներին բնորոշեց իբրև «քրիստոնեության սուրբ հավատի թշնամիներ և հայերի Սուրբ ուղղափառ Եկեղեցու քանդողներ» (էջ 68):

Միսիոներների գործունեության ձևերը, հիշարժան տարեթվերը, դերակատարների ու կազմակերպությունների մասին պատկերացում կազմելը թողնելով շահագրգիռ հետազոտող ընթերցողին՝ նշենք, որ այս հարցում ևս Օսմանյան կայսրության շրջանակներում դրսևորվեցին «բարեկամ» երկրների շահագրգռությունները օսմանահպատակ հայության հանդեպ: Այս առումով առանձնանում էր Ռուսաստանը (էջ 82-83): Հայտնի էր նաև օսմանյան իշխանությունների վերաբերմունքը. «1890 թ. Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի արտակարգ դեսպանորդ և լիազոր նախարար Ալեքսանդր Տերրելը գրում էր, որ «թուրքերը հավատացած են, որ ազատ մտածելակերպ կրթող և քաջալերող Ռոբերտ քոլեջը պատճառ է դարձել Բուլղարիայի կորստի համար» (էջ 82):

Մասնավորապես ժամանակակից հայ ընթերցողի համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական հեղափոխության իբրև թե

«նախապատրաստման» գործում միսիոներների դերի լուսաբանումը և գնահատականը (էջ 82-87, 89): Անկախ այն հանգամանքից, թե իբր միսիոներների նպատակը Օսմանյան կայսրությունում «հեղաշրջման նախապատրաստումն էր», սակայն իրականում նրանց գործունեությունը հանգեցրեց կրթության և տեխնիկական-տնտեսական առաջընթացի քաջալերմանը, որը, ի վերջո, նպաստելու էր «վեստերնիզացիային», ինչ-որ իմաստով «արևմտյան ազգայնականության» տարածմանը հայ հասարակության, մասնավորապես ուսանող երիտասարդության շրջանում: Սա կասկածից վեր է:

Բայց խորքային հարցը հետևյալն էր. իսկ կարո՞ղ էր արդյոք հայությունը ընկրկել քաղաքակրթության զարգացման մայրուղուց, որքան էլ վտանգի զգացողությունը մեծ լիներ, որքան էլ օսմանյան կառավարությունն ու խավարամիտ հասարակությունը այդ ուղղությամբ ջանքեր գործադրեին:

Երրորդ պայմանական ասպարեզը, որն ակնարկեցինք, թերևս հիմնականն է ու գլխավորը, քանի որ այն վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ ծավալած դիվանագիտական գործունեությանը և այդ ենթատեքստում Հայկական հարցի զարգացմանը, նաև հայկական կոտորածների պատմության լուսաբանմանը:

Ելնելով համակողմանի հարցադրումից՝ Ա. Կիրակոսյանը ԱՄՆ դիվանագիտական ծառայությունների գործունեությունը, որ նույնական է Օսմանյան կայսրության հետ ԱՄՆ հարաբերությունների պատմությանը, բաժանում է տրամաբանված և հիմնավոր երկու փուլի՝ 1800-1890-ական թվականներ և 1897-1914 թթ.: Հանուն ճշմարտության նկատենք, որ հեղինակը, հավատարիմ մնալով պատմագիտական հետազոտության օբյեկտիվության պահանջին, փաստում է, որ «թեև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեցին միմյանց 1830 թ., իսկ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվեցին 1831 թ., քաղաքական և առևտրական առնչություններն այդ երկրների միջև սկիզբ էին առել ավելի վաղ շրջանում»՝ «նույնիսկ անկախությունից առաջ» (էջ 43):

Նա նաև ընդգծում է, որ երկու երկրների հարաբերությունները «սկսեցին վերելք ապրել 1860-ական թթ., մասնավորապես 1861-1865 թթ. Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակաշրջանում»: «1862 թ. փետրվարի 25-ին ԱՄՆ-ն ու Օսմանյան կայսրությունը Փարիզում,– գրում է Ա. Կիրակոսյանը,– ստորագրեցին Բարեկամության և առևտրի պայմանագիր, որի համաձայն՝ օսմանյան կողմն ամերիկյան քաղաքացիներին և նավերին շնորհեց «ամենից արտոնյալ պետության» կարգավիճակ, իսկ ամերիկյան կողմն այլևս չէր պահանջելու թուրք առևտրականներից «առևտրային թույլտվություններ» (trade permits)» (էջ 90), որն ուժի մեջ մտավ նույն թվականի հուլիսի 2-ին: Այնուհետև Օսմանյան կայսրությունը շարունակեց նորանոր արտոնություններ շնորհել առևտրի զարգացման և արտահանման մեծ պահանջարկ ունեցող և համաշխարհային հզորության ձգտող երիտասարդ

երկրին: Ինձ թույլատրում եմ ենթադրել, որ ձևավորվող միտումը (trend) էական ազդեցություն ունեցավ 1920 թ. հունիսի 1-ին Հայաստանի մանդատի հարցում Վ. Վիլսոնի նախաձեռնության տապալման գործում: Այս ժամանակաշրջանում է, որ ձևավորվում են և լայն գործունեություն ծավալում հայկական երկու՝ կաթոլիկ և բողոքական *միլեթները*: Ասել, որ դրանք իրենց ճանապարհը հարթում էին դյուրին ձևով, ճիշտ չի լինի: Սակայն, ըստ հեղինակի պատումի՝ այդ *միլեթներն* էական ազդեցություն էին ձեռք բերում և դառնում արևմտյան (ամերիկյան) ազդեցության տարածման խողովակներ ու գործիքներ, լայն առումով՝ մեռնող և քայքայվող կայսրության արդիականացման համար, որը տվյալ պարագայում ընկալվում էր իբրև եվրոպական քաղաքական և մշակութային տարրերի «ներդրում» Օսմանյան կայսրությունում: Այս առնչությամբ Ա. Կիրակոսյանն իրավացիորեն նկատում է, որ Թուրքիան չէր կարող դիմադրել քաղաքակիրթ աշխարհի առաջատար պետություններին և արգելել առևտրականների ու միսիոներների մուտքը երկիր (էջ 126): Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ և Օսմանյան կայսրության, այսպես կոչված է «տիտղոսակիր ազգերի» (համապատասխանաբար՝ սպիտակամորթների և մուսուլմանների) գերիշխանությանը, ապա այս առնչությամբ հեղինակը չի մոռանում երկու երկրներում «արդարադատության սահմանազատման» մասին և վկայակոչում է ԱՄՆ պետքարտուղար Թոմաս Բայարդի դիտարկումը. «Ինչպես որ հնդկացիներն էին անկարող ընդունել մեր հաստատությունները, այնպես էլ քրիստոնյա ազգությունները չէին կարող ընդունել և ճանաչել օտտոմանյան հաստատությունները,... և մենք շարունակում ենք անել հնդկացիների հետ այն, ինչ օսմանցի զավթիչներն արեցին քրիստոնյա ժողովուրդների հետ» (էջ 126):

Ինչպես ցույց է տալիս Ա. Կիրակոսյանը, ԱՄՆ-ը, թերևս իր կամքից անկախ, «համիդյան գուլումի» տարիներին անուղղակիորեն ներգրավվեց «Հայկական հարցում» «առևտրական շահերի, ԱՄՆ-ի քաղաքացիների, մասնավորապես միսիոներների անվտանգության պաշտպանության» ոլորտներում: Այդ առումով ԱՄՆ-ը Հայոց ցեղասպանության «գործուն» վկաներից է: Հիրավի, ինչպես նշում է հեղինակը, «ամերիկյան դիվանագետների և միսիոներների զեկուցագրերը կարևորագույն սկզբնաղբյուր են օսմանյան իշխանությունների կողմից կոտորածների կազմակերպման և իրականացման ուսումնասիրության հարցում» (էջ 156): Ա. Կիրակոսյանի ուշադրությունից չի վրիպել նաև ԱՄՆ հայ քաղաքացիների հանդեպ օսմանյան պետության քաղաքականությունը, որն իր անօրինականությամբ միջազգային իրավունքի պատմության աննախադեպ նմուշ է:

Հեղինակը, ճիշտ է, հպանցիկ, սակայն բովանդակային առումով հույժ կարևոր անդրադարձներ է կատարել Բեռլինի վեհաժողովի (1878), Բարձր Դռան կողմից մայիսյան բարեփոխումների ծրագրի (1895) կիրառման դրսևորումներին, որոնք հայոց պահանջատիրության կարևորագույն բաղկացու-

ցիչներից են: Ի դեպ, ինչպես ցույց է տալիս համիդյան կոտորածների առնչությամբ ամերիկյան դիվանագետների գրագրության ուսումնասիրությունը, դեռևս 1895-1896 թթ. շատերի համար պարզ էր դարձել, որ օսմանյան քաղաքականությունը նպատակաուղղված է Փոքր Ասիայի քրիստոնեության բնաջնջմանը (Ալեքսանդր Տերբել), և խոսքը տվյալ պարագայում «համակարգված կերպով գործի դրված շարժման մասին է» (էջ 199):

Հեղինակը տարբեր դիպվածներով լայնորեն լուսաբանում է նաև եվրոպական դիվանագիտությանը քաջ հայտնի խարդավանքների տարրապատկերը՝ Հայկական հարցի ցավագին էվոլյուցիայի շրջափուլերում:

Մենագրությունում քննարկված ինքնուրույն նշանակություն ունեցող հիմնահարցերից է ԱՄՆ-ում հայկական համայնքի ձևավորման պատմությունը, որը թվագրվում է 1618 կամ 1619 թվականներով: Հայերը, ինչպես արձանագրում է Ա. Կիրակոսյանը, «հիմնականում մեկնում էին ուսանելու՝ քաջալերված ամերիկյան բողոքական առաքելությունների կողմից» (էջ 247): Միաժամանակ, Օսմանյան կայսրությունում հալածանքների սաստկացմանը զուգընթաց, ԱՄՆ-ը «դառնում էր նաև ապաստարան հայ քաղաքական փախստականների համար» (էջ 248): Իսկ 1894-1896 թթ. կոտորածների հետևանքով արևմտահայերի թիվը ԱՄՆ-ում զգալիորեն աճեց: Այս ժամանակաշրջանում է, որ ձևավորվող ամերիկահայ գաղութը սկսեց ստեղծել իր ազգային կառույցները, կազմակերպվել ի դեմս ազգային կուսակցությունների, դարձավ «լոբբինգ» ունեցող կազմակերպված համայնք:

Անշուշտ առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում աշխատանքի վերջին՝ վեցերորդ գլուխը, որը փաստորեն ընդգրկում է 1897-1914 թթ. տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածների և Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ժամանակաշրջանը և այդ շրջագծի մեջ՝ Օսմանյան կայսրության ու հայության հանդեպ ԱՄՆ քաղաքականությունը, որը թերևս իրականանում էր Մակ Քինլիի, Թեոդոր Ռուզվելտի և Ուիլյամ Թաֆտի «առևտրական դիվանագիտության քաղաքականության» ընդհանուր ընկալման տրամաբանությամբ: Այստեղ ամբողջ հասակով հառնում է «օսմանյան ճիվաղը»՝ հայ ժողովրդին իր բիբլիական բնօրրանում ոչնչացնելու թուրքական բաղձանքով և հակաքաղաքակրթությամբ. օսմանյան «իշխանությունները,– նշում է հեղինակը,– հարկ էին հավաքում նաև կոտորածների ժամանակ սպանվածների ազգականներից» (էջ 322):

«Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո,– գրում է Ա. Կիրակոսյանը,– ԱՄՆ-Օսմանյան կայսրություն առևտրական հաշվեկշիռը զգալի աճ արձանագրեց: Այն 12,7 մլն դոլարից 1908 թ. աճեց մինչև 25,5 մլն դոլար 1913 թ.: *Երիտթուրքական կառավարությունը ի դեմս ԱՄՆ մեծ ներուժ ունեցող հզոր դաշնակից էր գտել, որը կարող էր դառնալ եվրոպական տերությունների դեմ ուղղված կարևոր հակակշռող լծակ*» (ընդգծումը մերն է – Լ. Շ.) (էջ 335): Վավերագրերի հիման վրա մանրակրկիտ գրված այս հատվածը հույժ

կարևորություն է ստանում Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին, որտեղ ինչպես ավի մեջ ներկայացվում է ԱՄՆ քաղաքականությունը մեզ հետաքրքրող ոլորտներում կոնկրետ անձանց, օրինակ՝ Հենրի Մորգենթաուի գործունեության տեսքով:

Այսպիսով, հայ ամերիկագիտության ոլորտում գիտական հանրության սեղանին է դրված իր տեսակի մեջ եզակի մի աշխատություն, որն այսուհետև *ԱՄՆ-Օսմանյան կայսրություն (Թուրքիա)-Հայաստան (Հայկական հարց)* եռանկյունում թույլ է տալիս ինչպես ծավալային, այնպես էլ խորքային ոլորտներում, ինչպես նաև Առաջին աշխարհամարտից դեպի ապագա ժամանակային չափումում հետազոտություններ կատարելու: Հասկանալի է, որ նման կտրվածքով հարցադրումը կծառայի թե՛ պատմագիտությանը և թե՛ տեսական ու գործնական քաղաքականության մշակմանը Հայաստանի Հանրապետությունում: Ա. Կիրակոսյանի մենագրությունը կօգնի մասնավորապես հայ հետազոտողին ամերիկյան հետևողականության համանմանությամբ ձևակերպել և պաշտպանել սեփական ազգային շահերը:

Հարկ ենք համարում նշել, որ հեղինակը մենագրության տողատակերում ներկայացնում է անձնանունների հանգամանակից «բառարան», որը, ըստ էության, ընթերցողին ձերբազատում է տեղեկատու գրականության դիմելու ժամանակածախս հոգսից:

Այդուհանդերձ, գրախոսվող գրքում նկատելի են նաև որոշ թերություններ, որոնք սակայն չեն արժեզրկում աշխատանքի նշանակությունը: Այսպես, արխիվային նյութով հրապուրվածությունը թերևս ստվերում է թողել ամերիկագիտության ոլորտում ստեղծված գիտական գրականության «կիրառությունը»: Առանձին դիտողության է արժանի նաև հայ հետազոտողների շրջանում դրսևորվող որոշ տեղանունների և աշխարհագրական «ավտոխտոն» անվանումների նկատմամբ հեղինակի վերաբերմունքը առաջին հերթին Արևմտյան Հայաստանի պարագայում:

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ